

ה"שוטה" בהלכה ובמפגש עם חיי קהילה

מוטי סימפסון
רב קהילת שבט בנימין, גבעת זאב

- א. מבוא
- ב. השוטה ההלכתי בחיי היום-יום
- ג. הגדרת השוטה
- ד. האם דווקא קריטריונים אלו?
- ה. שוטה לדבר אחד - הפרעות פסיכוטיות
- ו. שוטה שמתרפא
- ז. מעין סיכום וקריאה לפעולה

א. מבוא

המציאות המודרנית של השנים האחרונות מרגילה אותנו להסתכל מסביב, ובעל כורחנו לקבל ולהכיל את מה שלא היינו רגילים אליו ואולי גם את מה שאיננו רוצים בו. העולם הפוסטמודרני של המאה ה-21 אינו מוכן לקבל חריגות חברתיות (לפחות לא במוצהר), ודורש מהחברה להכליל ו"לנרמל" את כל מי שהיה חריג ועמד בשוליים עד ימינו אנו. דרישה זו מציבה בפנינו, רבני הקהילות, התלבטויות והתמודדויות שקודמינו לא הכירו והמכריחות אותנו להשתכלל ולהמציא את עצמנו מחדש; זאת על ידי בירור אמונות היסוד שלנו הן ברובד היהודי האישי הן במרחב היהודי-ציבורי-קהילתי. לעתים התמודדות זו מזמנת מאבקים והתנגדויות פנימיים-מוסריים, אך לעתים זה גורם לנו להיות חלק מסדר יהודי (עולמי) גדול וטוב יותר.

אחד התחומים ההולכים ונלמדים ומתקדמים בהתמדה הוא קבלת

השונים - פיסית ונפשית - אל תוככי החברה ושילובם במתחם החברתי-קהילתי. אמנם התווך גדול ובתוכו מוגדרים דמויות שונות ואנשים רבים, אך בסופו של דבר אותם אנשים ונשים שהיו מוקצים, שהיו מוקד למבוכה ולהתרחקות, נמצאים בתוכנו הרבה יותר. אנשים אלו הם למשל בעלי הנכויות והמגבלות הגופניות השונות, בעלי הלכות השכלית (ה"מפגרים" כפי שהיינו רגילים לכנותם) ומאותגרי הנפש ("משוגעים" בלשון הרחוב). אינני מנסה בשום פנים ואופן להכלילם תחת קורת גג אחת - לכל לקות הייחודיות והצרכים שלה, כפי שלכל מגזר חברתי בחברה ה"נורמטיבית" ישנם הצרכים והייחודיות שלו. המכנה המשותף היחיד לכל אלה הוא תהליך הקבלה וההכללה שהחברה עוברת מולם, ברוך ה'.

במאמר זה אבקש להתייחס למאותגרי/נפגעי הנפש - בעלי הפרעות נפשיות - שמשחרר ההיסטוריה האנושית תפסו מקום מיוחד - לרע ולפעמים לטוב - כחריגים. בשנים האחרות ההגדרות של הלקויות וההפרעות הנפשיות השונות הולכות ומתחדדות, והסובלים מהן מתמודדים אתן בגלוי יותר ויותר, מתוך שאיפה בלתי פוסקת לחיים נורמליים בתוך החברה. כדי להצליח בתהליך ההכללה עלינו ללמוד ולהכיר באופן יסודי יותר את המונחים והמשמעויות של התחום. במאמר זה אתייחס לפן ההלכתי של התחום, ואין ספק שיש צורך במאמר מקביל שיעסוק בעיקר בתחום המקצועי, ובהגדרות השונות של הלקויות כפי שהן באות לידי ביטוי, לאור ההלכה ולאור מה שיתברר בקצרה במאמר זה.

הנושא רחב וגדול, ואנסה להציג עקרונות יסודיים ראשוניים, עם נגיעה קלה בהיבטים הקשורים לקהילה, ועם הכרות מסוימת עם חלק מההפרעות.

ב. השוטה ההלכתי בחיי היום-יום

הלכות רבות עוסקות בשוטה, חלקן קשורות ישירות לחיי הקהילה וחלקן קשורות לאדם הפרטי, אך על רב הקהילה לעזור בהתמודדות. אציג כאן נושאים אחדים הקשורים לשוטה, שהקהילה והרב עשויים להתמודד עמם:

זימון ומניין: נושא זה עולה וצף פעמים רבות בהוויי הקהילתי-דתי מאחר שהתפילה וברכת המזון נוכחות כל העת בחיינו. הקריטריונים לצירוף יהודי למניין הוא גיל מצוות ו"דעת", ומכאן ששוטה שאין בו

דעת - שאינו במצב הכרתי מתאים להבנת תפקיד המניין וההצטרפות - אינו מצטרף למניין ולזימון. עם זאת, יש מקרים שאפשר להקל בהם ולצרפו.

לגבי צירוף למניין ולענייני קדיש החפץ חיים פוסק (ביאור הלכה נה, ח ד"ה הוא כשוטה):

ומי שהוא עתים חלים ועתים שוטה, בעת שהוא חלים הרי הוא כפקח לכל דבריו.

זאת אומרת ששוטה שבחלק מהזמן שפוי, יכול בזמן שפיותו להצטרף למניין. יתר על כן, בתחילת דבריו החפץ חיים משווה בין צירוף למניין לזימון, ומקל ששוטה "אם הוא מכויץ ומבין" יכול גם להצטרף למניין אף על פי שמצב השטות שלו קבוע.

בדומה למוזכר לעיל פוסק המשנה ברורה לגבי זימון. השולחן ערוך (קצט, י) פוסק: "וחרש ושוטה אם מכוונים ומבינים - מצטרפין לזמון". המשנה ברורה (ס"ק ט), בעקבות המגן אברהם, מסייג את דבריו וכותב:

לא מיירי בשוטה גמור, דזה אין מצטרף. אלא שאינו חכם כ"כ כשאר אינשי, והעם מחזיקין אותו לשוטה.

זאת אומרת ששוטה שאיננו שוטה גמור יכול להצטרף למניין ולזימון. בהמשך המאמר נתייחס ביתר פירוט להגדרת מושג זה. שחיטה: מסתבר שניתן לסמוך בתנאים מסוימים על שחיטת השוטה, וזה יכול להוות בסיס לדיון ולבירור בכל נושא הכשרות ובהכרת סמכות השוטה בנידון. כך כותב השולחן ערוך (יו"ד א, ה):

שוטה... אין מוסרין להם לשחוט לכתחלה, אפילו אחרים עומדים על גביהם. ואם שחטו, שחיטתן כשרה אם אחרים עומדים על גביהם.

יש לציין שבאחרונים מודגש שהיכולת להקל ולסמוך על שחיטת שוטה איננה מובנת מאליה.¹ אף על פי כן מבחינתנו, לפחות, חשוב לדעת שהיא קיימת.

נידה ואישות: אחד הנושאים שעשויים להיות כואבים ורגישים, הוא

1 ראה דרכי תשובה לאדמו"ר ממונקטש יו"ד סי' א' ס"ק נד.

הזוגיות האינטימית במקרה שאחד מבני הזוג מוגדר שוטה. אישה שוטה אינה יכולה לטהר את עצמה מטומאת נידה. כך פסק השולחן ערוך (יו"ד קצו, ח):

השוטה או שנטרפה דעתה מחמת חולי, צריכות פקחות לברוק אותן ולקבוע להן וסתות כדי שתהיינה מותרות לבעליהן.

ברור שמציאות כזאת יוצרת התערבות לא פשוטה באינטימיות של בני הזוג, ונדרש מהדמות התורנית המלווה אותם מודעות ורגישות הן למצב הנפשי הן לענייני צנעת הפרט ולמצוא את שביל הזהב.

ענייני שכנים ומסחר: אמנם רב קהילה ממוצע איננו דיין, ובקהילה העירונית הסטנדרטית והמקובלת אין כמעט יחסי נזקי שכנים ועסקים הדדיים, אך הדבר קיים ויכול להוות מוקש רציני ומשמעותי במרקם הקהילתי. בתחומים אלו לשוטה אין כמעט סמכות או חובות, וראוי שהדבר יקבל את מקומו המתאים והמועיל. כך פסק השולחן ערוך (חו"מ רלה, כ):

השוטה, אין מקחו מקח ואין ממכרו ממכר ואין מתנותיו קיימות, לא במטלטלים ולא בקרקע, וב"ד מעמידין אפוטרופוס לשוטים כדרך שממנים לקטנים.

וכן (חו"מ רמג, טז):

השוטה אינו זוכה לא לעצמו ולא לאחרים, והמזכה לשוטה על ידי בן דעת, זכה.

כך גם בנושא נזקים – באופן בסיסי שוטה שהזיק פטור מלשלם ולפצות, ואף לאחר שהחלים פטור מלשלם על מה שהזיק בעת שטותו. הלכות אלו הן רק מדגם, וקיימים עוד עשרות מופעים בהלכה בתחומי חיים מגוונים שיש להתמודד בהם עם השוטה.²

2 באתר "ויקישיבה" יש רשימה ארוכה ומפורטת בנושא תחת הערך "שוטה".

ג. הגדרת השוטה

באופן בסיסי איננו מתקשים להגדיר שוטה כאשר השיטיון עמוק וחמור והלכי החשיבה וההתנהגות שלו פגועים לגמרי - דבריו התנהלותו ומעשיו מעידים עליו כאלף עדים, ואין הוא זקוק לקריטריונים הלכתיים מיוחדים כדי להגדירו.

בדברי הרמב"ם (הל' עדות ט, ט) הדברים מפורשים:

השוטה פסול לעדות מן התורה לפי שאינו בן מצות, ולא שוטה שהוא מהלך ערום ומשבר כלים וזורק אבנים בלבד, אלא כל מי שנטרפה דעתו ונמצאת דעתו משובשת תמיד בדבר מן הדברים...

שפתי הרמב"ם ברור מילולו - יש אפשרות לזהות התנהגויות חריגות המגדירות אדם כשוטה גם ללא קריטריונים הלכתיים.

עם זאת, התוספתא (תרומות א, ג; חגיגה ג ע"ב) רואה לנכון להגדיר שוטה על ידי קריטריונים מוגדרים ומדידים:

איזה הוא שוטה? היוצא יחידי בלילה, והלך בבית הקברות, והמקרע את כסותו, והמאבד מה שנותנין לו.

בתיאור זה אנו רואים תסמינים של מעשים חסרי פשר ואף בעלי סכנה לאדם עצמו ("היוצא" ו"הלך"), מעשים המעידים על אי-שליטה ברחפיים של כעס ועל יצר הריסה בלתי מרוסן ("המקרע"), ותיאור מצב של מצב נפשי של חוסר ריכוז וחוסר התאמה לרמת הבגרות המצופה מאדם בוגר ("המאבד").

לשם מה הסימנים הללו?

ברור שהתוספתא אינה עוסקת בשוטה שהזכרנו לעיל ושעליו דיבר הרמב"ם, שהרי אותו אפשר לזהות ללא צורך בסימנים מוגדרים ומיוחדים. מסתבר שהתוספתא עוסקת בשוטה שעלולים לטעות בו ולחשוב שאיננו כזה. כך כותב ה"אור שמח" (שו"ת סי' יג):

הדבר פשוט דעיקר הבדיקה מן השוטה הוא בגדרו, וגדר הדעת ניכר בדיבורו של אדם, שהוא מגלה על שכלו, ואם ידבר אדם דברים שאין להם שייכות כדרך המשוגעים, הוא משוגע גמור... דכמו

באדם יש סימן ויש טביעות עין, וטביעות עין היא הכרה עצמית, וסימנים המה ציונים שנראה שזה הוא... כן ההכרה בדיבור שאינו בשכל בר דעת - רק מדבר באין חבור ומשטר ובלא סדר - זה בגדר טביעות עין שהוא שוטה, אבל פעולות שיוצא יחידי בלילה וכו' המה בגדר סימנים על שטותו.

האור שמח קובע שיש אפשרות לזהות שוטה על ידי טביעת עין (ממש כמו אבדה, כידוע), אך יש מצבים שבהם יש צורך בסימנים: אצל אדם שדיבורו והתנהלותו אינם מעידים עדות ברורה על פגיעה קריטית בהליכי חשיבה והתנהגות, ואין אנו בטוחים שהוא שוטה - אצלו יש צורך בזיהוי על ידי הקריטריונים הנ"ל, ומעשיו הם שמכריעים את הגדרת מצבו. כדברים אלו כותב בפירוש ר' חיים מצאנז בתשובה (שו"ת דברי חיים אה"ע א, נג):

דזה דבר פשוט דאם ראינו באחד שהוא משוגע הגם שאינו מקרע כסותו ואין יוצא בלילה ולא לן בבית הקברות מ"מ שוטה גמור הוא וזה אין צריך לפנים וכן מבואר בתשו' (מהרי"ף) (מהרי"ק שורש י"ט) ז"ל אולם הסימן הוא רק לאחד שנראה ממנו שהוא חכם בשארי הדברים רק בדבר אחד נשטה.

בתשובתו אנו מוצאים התייחסות למושג חשוב: "שוטה לדבר אחד". מושג זה מתייחס לאדם שהתנהגותו נורמטיבית בדרך כלל אך ישנה הפרעה המופיעה ובאה לידי ביטוי בתחום מסוים או בזמנים מסוימים. בהמשך אתייחס ביתר פירוט למושג זה.

אפשרות נוספת להסבר הצורך בסימנים היא כאשר מדובר על אדם שאין מכירים אותו כראוי, ואין די ידע על התנהלותו ודפוסי התנהגותו היום-יומיים. במצב זה משמשים הסימנים כמבחן למצבו.³

3 ראוי להבהיר שמעשים אלו, המוזכרים בתוספתא, מהווים קריטריונים לשיטיון אך ורק כאשר הם נעשים שלא מתוך בחירה וללא כל היגיון מאחוריהם - ולו גם היגיון שאיננו מתקבל כל כך על הדעת. כך ברור בדיון הגמרא בחגיגה (ג ע"ב): "היכי דמי? אי דעביד להו דרך שטות - אפילו בחדא נמי. אי דלא עביד להו דרך שטות - אפילו כולהו נמי לא!".

ד. האם דווקא קדיטריונים אלו?

בפוסקים הראשונים נידונה השאלה: האם סימנים אלו הם הכרחיים ורק הם הקובעים את אי־שפיותו של האדם, או שהם דוגמאות לא מחייבות וכל אדם המתנהג כשוטה הוא אכן שוטה?
בשו"ת מהר"י קולון (סי' יט) הביא את הסברה הראשונה שסימנים אלו הם היחידים שעל פיהם נגדיר אדם כשוטה:

הלא ידע מר מה שהשיב רבינו אביגדור כהן לרבינו מאיר על אודות הגט שניתן בוירצבורק כתב וז"ל אם לא הוחזק שוטה בדברים האמורים בפ"ק דחגיגה (דף ג) הרי הוא כפיקח לכל דבריו עכ"ל.

כדעה זו הובא עוד בבית יוסף (אה"ע סי' קיט):

ורבינו שמחה משפירא כתב דלא מחזיקינן בחזקת שוטה לגרש עד שיראו בה סימני שטות המפורשים בפרק קמא דחגיגה.

לעומת סברה זו הביא ר' יוסף קארו את דעת הרמב"ם, והסיק ממנה שסימנים אלו אינם מחייבים. כך כתב הרמב"ם בהלכות עדות (ט, ט):

השוטה פסול לעדות מן התורה... כל מי שנטרפה דעתו ונמצאת דעתו משובשת תמיד בדבר מן הדברים אף על פי שהוא מדבר ושואל כענין בשאר דברים הרי זה פסול ובכלל שוטים יחשב...

על כך מעיר הבית יוסף (אה"ע סי' קכא):

ולכאורה היה נראה דחד מהני ארבע דתניא בגמרא בעינן ליחשב שוטה, אבל אי עביד שאר דברים אחרים דרך שטות אכתי בחזקת שפוי הוא, כיון שאינו עושה דבר מד' דברים הללו. אלא דמדברי הרמב"ם שלא הזכיר דברים הללו, אלא סתם וכתב "שנטרפה דעתו וכו' בדבר מן הדברים", משמע דהני ד' דברים השנויים בברייתא לאו דוקא אלא לדוגמא נקטינהו והוא הדין לשאר דברים.

ר' יוסף קארו דן בדברי הרמב"ם הללו ובמסקנה העולה מהן, וכך גם פסק בסופו של דבר בשולחן ערוך בהלכות עדות (ח"מ לה, ח):

שוטה, פסול. ולא שוטה שהוא הולך ערום ומשבר כלים וזורק אבנים בלבד, (אלא) כל מי שנטרפה דעתו ונמצאת משובשת תמיד בדבר מהדברים, אף על פי שהוא מדבר ושואל כענין בשאר דברים, הרי זה פסול, ובכלל שוטים יחשב.

אם כן, יש להבין כיצד למד הרמב"ם את הגמרא בחגיגה - לשם מה, לדעתו, נזקקה הגמרא להביא את הקריטריונים לשוטה אם אינם המדדים הבלעדיים?

באוצר הפוסקים (סוף ח"ב בהערות עמ' כב) מובא בשם הגר"ח מבריסק שסימנים אלו מורים לנו על סוגי הפרעות הנפשיות שעליהן דיברו חז"ל, ויש ללמוד מהם: הלן בבית הקברות והיוצא יחידי בלילה, מתארים את החולה במרה שחורה, מחלת הדיכאון. המקרע כסותו, מתאר את החולה במחלה הגורמת לו להשתולל ולא-יכולת לשלוט במזגו (כנראה מניה), וכיוצא בזה. אך אין ברור לגמרי אם הסבר זה בא לסייג את דברי הרמב"ם "בדבר מן הדברים" ולמעט מחלות והפרעות אחרות. הסבר נוסף מובא בפוסקים, שסימנים אלו מהווים נקודת השוואה לחומרת המצב של המוגדר כשוטה, והם הגבול התחתון להשוואה. כך כתב מהרי"ק (סי' יט):

ואם יראה בעיני כ"ת דלאו דוקא הני דפ"ק דחגיגה אלא שדברו חכמים בהווה... ויראה בעיני כ"ת שהגיע זה לשטות גדול כמו הני דפ"ק דחגיגה.

ה. שוטה לדבר אחד - הפרעות פסיכוטיות

לעיל הזכרנו שוטה מסוג אחר: לא שוטה גמור ומוחלט כי אם שוטה לדבר אחד, ועל כך ראוי להרחיב.

1. מקורות בהלכה

רוב מקרי שיבוש הדעת ומחלות הנפש אינם מגיעים לדרגה של שיבוש דעת מוחלט. קיים מצב שכיח שבו השיבוש או הפרעה מתבטאים רק בדבר מן הדברים, בחלק מוגדר של ההתנהגות, ובשאר הדברים נראה שהאדם נוהג כבן דעת. תיאור מוקדם וידוע בספרות ההלכתית למצב זה

הוא התיאור שהובא לפני ר' מרדכי ב"ר יצחק מחכמי פרובינציה (תשובות חכמי פרובינציה סי' נז):

נשאל נשאלתי על מעשה שאירע בארץ, בבחור אחד נדרוש נדרש לגרש את אשתו, ומימים קדומים נשמע שמע הבחור שהוא שחלה ממחלת השגעון השחורי, ועתה על אודות הגט אשר נתרצה לתתו על דבר זווי דקרקישו ליה בא לפני קצת חכמים וחקרוהו על דבר מחלת שטותו, והגיד להם כי זה שתי שנים ויותר מהומות דמיונות יבהלוהו תמיד, מאנשים ידמה יהיו בבטנו תמיד ויפחידוהו, ומאתם ימשכו תמיד שלשה שנויים בפעולות, התמידם מיום החלו אלו הדמיונות לבהלו ולהפחידו, והם הרחיקו היין והבשר והשכיבת על המטות, ונותן טעם להרחקת היין והבשר כי לפי מחשבתו יגדילו חליו, ולרחקת השכיבה על המטות כי בהיותו שוכב על המטות ידמה כי האנשים אשר ידמה היותם תמיד בבטנו יפחידוהו, ולכן ישן ע"ג קרקע ועל גבי ספסלים, ולא נמצאת דעתו משובשת זולתי באלו הדמיונות אשר יאמ' שיבהלוהו ובלו השנויים בפעולות אשר ימשכו מאתם אשר ידמה המועילים למזיקים, אמנם שואל כענין ומשיב בשאר הדברים...

המקרה המפורסם ביותר בהיסטוריה ההלכתית, ככל הנראה, הוא מעשה "הגט מקליווא" שאירע בשנת 1766 - חתן החליט מתוך פחדים עמוקים שהתגלו אצלו, לגרש את כלתו הצעירה, ועורר פולמוס רבני עצום ממדים בשאלת כשרות הגט שנתן, כיוון שהוגדר "שוטה לדבר אחר".

2. הגדרה פסיכיאטרית

בעגה המקצועית-רפואית של ימינו מוגדר מצב זה "הפרעות פסיכוטיות". להלן תיאור המושג מצוטט ממאמרו של הרב מאיר דוד בראל⁴:

למעשה המאפיין של רוב ההפרעות הפסיכוטיות הקלות עד בינוניות הוא שהאדם לרוב מתנהל בצורה די תקינה המזכירה חיי אדם בריא

4 פורסם בעלון "אשכולות", כרם ביבנה, מס' 340 - בהעלותך תשע"ה.

בנפשו, אמנם הוא חווה בתוך נבכי נפשו חוויות יוצאות דופן כפי שיודגמו להלן. עיקר ההפרעות שחווה החולה הן הפרעות חשיבה. הפרעות של תוכן החשיבה כוללות מחשבות שווא (דלוזיות) מסוגים שונים; של רדיפה, גדלות, יחס, דת, קנאה, אהבה או מסוג סומטי (גופני). מחשבת שווא של רדיפה עשויה להיות למשל האמונה שהשב"כ מחפש אחר החולה: במצב זה הוא עשוי ללכת ברחוב ולהיות בטוח שכל אדם שהולך אחריו הוא סוכן. מחשבות שווא של גדלות או דת עשויות להתבטא בכך שהחולה חושב שהוא המשיח, והוא עשוי, לדוגמה, לשכור חמור ולרכוב עליו בואכה ירושלים (סינדרום ירושלים). מחשבות יחס עשויות להתבטא בכך שהחולה יאמין שהשרדנים בטלוויזיה פונים אליו אישית. מחשבות שווא מסוג קנאה עלולות להביא את החולה לקנא לבן זוגו באופן קיצוני, לחשוד שבן הזוג בוגד או מתכנן לעזוב ולאסור עליו לקיים קשרים חברתיים - כל זאת על סמך פרטים חסרי משמעות. במחשבות שווא של אהבה החולה מאמין שאדם מסוים אוהב אותו, פעמים רבות האוהב המדומה הוא אדם מפורסם או בעל סמכות (כמו הרופא המטפל). מחשבות שווא מסוג סומטי עשויות להיות אמונות גופניות ביזאריות: לדוגמה, החולה עשוי להאמין שישנם חיזורים השוכנים בבטנו והורסים את פוריותו. חולים עשויים להאמין שאנשים אחרים שולטים במחשבותיהם ו"משרדים" להם מחשבות, או לחלופין שהם עצמם שולטים באירועים חיצוניים בצורה על טבעית (כגון לגרום לשמש לזרוח או לשקוע, לגרום לרעידת אדמה).

כאשר ההפרעות הפסיכוטיות אינן מטופלות ישנו סיכוי סביר להחמרת התסמינים עד כדי שינוי התנהגותי קיצוני או - במצבים קשים - שקיעה במחלה ללא יכולת ריפוי.

להלן שתי תתי קבוצות בתחום ההפרעות הפסיכוטיות על מנת שנוכל להבין את מאפייני ההתנהגות של שוטה לדבר אחד אשר בשאר ענייניו הוא מתנהג כבריא:

סכיוזופרניה

בעברית - שסעת - היא הפרעה נפשית כרונית מורכבת ומגוונת

בביטוייה, השייכת לקבוצת המחלות הפסיכוטיות. המחלה מתאפיינת באוסף של תופעות נפשיות והתנהגותיות כמו: הזיות, מחשבות שווא שאינן מציאותיות, הפרעות בארגון הדיבור והחשיבה, צמצום רגשי, פגיעה בהנאה ובכוח הרצון והיוזמה, בעיות קוגניטיביות (בזיכרון, קשב, פונקציות ניהוליות וכו'), התנהגויות מוזרות המוסברות על ידי החולה כחוויות פנימיות עמוקות ומסעירות (שנובעות כמוכן מהזיות, מחשבות שווא), ועוד.

ישנם סכיוזופרניים החווים תסמינים חיוביים וישנם החווים תסמינים שליליים:

תסמינים חיוביים (תסמינים מוגברים): כוללים אמונות שווא (דלוזיות) או הזיות (הלוצינציות).

תסמינים שליליים (תסמינים מוחלשים): כוללים אפקט קיהיון - השטחה או הקהיה רגשית, דיבור או שפה "עניים" בצורה או בתוכן (חסימה בדיבור), הזנחה אישית, היגינה ירודה, לבוש מרושל, חוסר מוטיבציה, חוסר הנאה כללי, נסיגה חברתית, מחשבות אובדניות וכו'.

הפרעה דלוזיונאלית

זוהי הפרעה נפשית, המסווגת כסוג מסוים של הפרעה פסיכוטית, ולמעשה הנה מחשבת שווא של אדם כגון: מחשבות רדיפה, נאהבות, מחשבות גדלות (שגעון גדלות) וכדומה. זוהי אינה סכיוזופרניה בה הדמיונות לא מציאותיים, הדלוזיות אינן מופרכות בתוכנן, כלומר מדובר במחשבות ואמונות אשר יכולות להתקיים במציאות, אך אינן קיימות. כמו כן התפקוד היומיומי אצל מרבית חולים אלו הינו שמור יחסית. כמחצית מן החולים מחלימים בטווח הארוך, 30% נותרים ללא הטבה במצבם.

נראה בכירור על פי הנתונים שהוצגו עד כה ששגרת חייהם של החווים הפרעות פסיכוטיות לא נפגעת אלא משתבשת במעט, מה שיכול לאפשר להם להיות אנשי שיחה, מביני עניין, אפשר שהם אף בעלי תפקידים בכירים וחשובים, אך עמוק בנפש הם חולים.

עד כאן מבחינה מדעית. מה מבחינה הלכתית? האם ההפרעה מחילה על האדם הגדרה של שוטה או שניתן להסתמך על היותו ככל האדם בשאר התחומים הנפשיים-התנהגותיים ולהתייחס אליו בהתאם?

3. מחלוקת הרמב"ם והתוספות

בשאלת שוטה לדבר אחד ישנה מחלוקת בין הרמב"ם לבין בעלי התוספות.

הרמב"ם (הובא לעיל) כתב:

השוטה פסול לעדות מן התורה... אף על פי שהוא מדבר ושואל כענין בשאר דברים הרי זה פסול ובכלל שוטים יחשב.

נראה מדברי הרמב"ם ששוטה לדבר אחד מוחזק שוטה לכל דבר ועניין. אך סברה זו איננה ברורה כל כך - מדוע ניחס לו שיטיון מוחלט כאשר מעשיו מעידים עליו שיש בו דעת? מדוע לא נסמוך על דבריו ההגיוניים ועל מעשיו הסבירים בבואנו לסמוך על מעשיו בשעת צורך? בעל העונג יום טוב (סי' קנג) דן בסברת הרמב"ם ומציע שני נימוקים להסבירה:

1. כיוון שנשתבשה דעתו בדבר אחד, אף אם לכאורה הוא מדבר ומתנהג כשורה, אין אנו יכולים עוד לסמוך על שיקול דעתו בכל הדברים - אי אפשר לדעת אילו מחשבות שטות מתרוצצות עתה בראשו ומה מניע אותו באמת. דברים אלו אינם ניתנים לבדיקה כי אין אפשרות להוכיח שהפגיעה מוגבלת לדבר אחד.

2. השוטה לדבר אחד נידון כשוטה גמור לא משום ששטות זו גורמת לנו לפקפק בשפיותו בשאר דברים, אלא מפני ששטות זו בפני עצמה מחילה עליו שם שוטה אף שבשאר דברים הוא שפוי. הגדרתו כשוטה נובעת מקביעה הלכתית ואינה תלויה בבדיקה או בהבחנה של שפיות בשאר דברים. במילים אחרות: אין מושג בהלכה של "שוטה למחצה", שוטה הוא שוטה לכל דבריו ואין לחלק, ובדיקה לא תועיל לשנות את ההגדרה ההלכתית.

לעומת דעת הרמב"ם, בתוספות במסכת חגיגה (ג ע"ב) נכתב:

הכא כיון שהוא שוטה באחת ודאי יש להחזיקו בחזקת שוטה לכל דבר.

על דברי התוס' הללו הסביר בעל ה"תבואות שור" (יו"ד א ס"ק יא) שכוונת בעלי התוספות במילים "יש להחזיקו" היא על מצב שבו אין אנו יודעים בוודאות את הקף השיטיון של אותו האדם, והסימנים הם המעמידים אותו בחזקת שוטה. אמנם אם ניתן לבודקו כראוי ולגלות שבשאר דבריו הוא בן דעת, שואל ומשיב כהלכה ומדבר בחכמה, מה שמעיד שהפרעה אכן מוגבלת, הרי זה מוציאו מהגדרת שוטה. כך נקט גם ר' משה פיינשטיין (אה"ע ח"א סי' קכ) בהסבר התוספות:

אין שייך זה אלא בסתמא - שלא ידעינן בברור איך הוא לדברים אחרים, אבל כשידעינן בברור שהוא פקח לדברים אחרים, שאין שייך לומר שהוא בחזקת שוטה, גם להם (לבעלי התוס', מ"ס) משמע שסברי שהוא כפקח להם.

כך מקובל לראות את הנושא - כמחלוקת בין הרמב"ם לתוס' - אצל רבים מהפוסקים.⁵ יש מי שניסו לגשר ולומר שדעת הרמב"ם מכוונת רק להלכות עדות ולא לשאר התחומים. כך כתב הגרש"ז מלאדי:

וא"כ יש לומר שהוא הדין ברישא שדעתו משובשת בדבר מן הדברים ומדבר ושואל כענין בשאר דברים נמי לא חשיב שוטה אלא לענין עדות בלבד משום דיש לחוש שמא נדמה לו כו' אבל אינו שוטה גמור שדברו בו חכמים בכל מקום שפטור מכל המצות מאחר שמדבר ושואל כענין בשאר דברים והשוטה שדברו בו חכמים אי אפשר שיהיה חכם בשאר דברים.

5 שו"ת צמח צדק אה"ע סי' קנב וסי' קנז אות ח; שו"ת בית יצחק אה"ע ח"ב סי' ו; שו"ת דברי חיים ח"ב סי' עד, ועוד.

כן כתב גם ה"נודע ביהודה" בדיון על הגט מקליווא:

דלמה נסמוך על אלו שהוחזק בהן שוטה, ולא נסמוך על שאר דברים הרבה שהוחזק בהם חכם. אלא ודאי דבמה שהוחזק חכם הרי הוא חכם, ובמה שהוחזק שוטה הרי הוא שוטה, ובגמ' חגיגה מיירי במי ששאר מעשיו סתומין או במי שנשתטה עכשיו ולא בחנו אותו בשאר דברים, ואף על פי שמשיב פעם כהוגן, מכל מקום גם המשוגעים משיבים לפעמים כהוגן. ומה שפסל הרמב"ם - רק לענין עדות פסל, מטעם שאינו בכל המצוות.⁶

4. הלכה למעשה

לאחר כל מה שראינו לעיל, ברור שההכרעה ההלכתית איננה פשוטה, והיא אף העמיקה והסתבכה בבירור פרשת הגט מקליווא. מצאנו בפוסקים שנקטו שדיני השוטה לדבר אחד אינם מקשה אחת, ויש חילוקי דינים בעניינו.

אחת מנקודות הבסיס ליצירת פסיקה דינאמית בעניין שוטה לדבר אחד היא קושיה חזקה ומפורסמת על הרמב"ם. בהלכות עדות שם כתב ברמב"ם:

השוטה פסול לעדות מן התורה לפי שאינו בן מצות.

על דבריו אלו הקשו מיד נושאי הכלים: מדוע השתמש הנשר הגדול בנימוק "שאינו בן מצוות" בעוד שהנימוק הוא שאינו "בר דעת". כך כתב הלחם משנה על אתר:

קשה דלמה לי הך טעמא גבי חרש וגבי שוטה - הא טעמא הוא דכיון דמעטה תורה קטנים דלאו בני דעה הוא הדין שוטים וחרשים דהוה דכוותיהו והכי אמרינן בפ' המביא תנין (דף כ"ג א) גבי הכל כשרים להביא את הגט חוץ מחש"ו וכו' בשלמא חש"ו דלאו בני דעה נינהו.

6 מובא בספר "אור הישר" (ליקוט דיוני הפוסקים על הגט מקליווא, הרב שמעון מקופנהגן, תקכ"ט) סי' ל.

מתוך כלל התירוצים שנאמרו על קושיה זו, אנו מקבלים כלים ועקרונות להתמודדות הלכתית גמישה עם שוטה לדבר אחד.

יש שהסבירו⁷ שהרמב"ם נצרך לתת נימוק אחר לפסול מפני ששוטה לדבר אחד, שהוא שוטה מוחלט לדעתו, יכול להבין את המציאות ולזכור אותה שהרי ההפרעה שלו אינה קשורה לכך, וממילא אין לפקפק בעדותו. משום כך נימק הרמב"ם את הפסול בפטור ממצוות שבגללו פסול לעדות.⁸

יש שכתבו שלשוטה לדבר אחד יש דין שוטה רק לגבי פטור ממצוות, אך לגבי מעשים שעושה בהשכל וברעת, יש בכוח מעשיו להטיל חלות, ולפיכך קידושיו וגירושיו של השוטה לדבר אחד חלים, וקניינו קניין. הנודע ביהודה חידש חידוש גדול, שהשוטה לדבר אחד פטור רק ממצוות הנוגעות לדברים שבהם הוא שוטה, ואילו בשאר המצוות הנוגעות לדברים שבהם הוא פיקח, הוא חייב. זה לשונו (שם):

שוטה בדבר אחד, אף שאינו מאותן דברים המפורשים בחגיגה, ואינו נחשב שוטה הואיל ואין בו שום דבר של שטות מאותן הדברים, היינו שאינו שוטה לכל הדברים, אבל על כל פנים לאותו דבר שנטרפה דעתו בו ומשובשת תמיד בדבר זה, הא ודאי שלכל מה שנוגע באותו דבר הוא שוטה, ואם כן כל מצוות ששיכות לאותו דבר לא שייך בהם, ואף שאר מצוות שייך בהם דלכל שאר דברים הוא חכם, מכל מקום שוב אינו בכל המצוות.

כאמור, מחלוקת זו קשה להכרעה הלכתית, אך בפוסקים פתחו לנו פתחים לרחם ולהקל בשעת הצורך. וכבר זכינו וראינו בדור האחרון בבתי הדין במדינת ישראל כמה וכמה פסקים שבהם הצליחו לאפשר גירושים בין בני זוג שאחד מהם סובל מהפרעה נפשית, והביאו ברכה לעולם.

7 תומים סי' לה ס"ק ו.

8 פטור ממצוות פוגם בנאמנות עדות או מטעם שאינו מצווה על "מדבר שקר תרחק" וחשוד על השקר, או מטעם גזרת הכתוב. נפקא מינה בין הטעמים היא אם יהיה שוטה זה נאמן לעדות שאישה כשרה לה.

ו. שוטה שמתרפא

ברור לכול ששוטה שנשתפה (=נהיה שפוי בעגה ההלכתית) לחלוטין, הרי הוא כבר דעת לכל דבר ומחויב בכול. דין זה מבוסס בסברה ומופיע לגבי דינים שונים בהלכה - מסירת גט אחרי החלמה, עדות ועוד. אולם מה מעמדו של שוטה הנוטל תרופות פסיכיאטריות באופן קבוע - האם יחזור למעמד רגיל ונורמטיבי? כיצד תתייחס ההלכה לשוטה שהפרעה אצלו מופיעה ונעלמת חליפות - לעתים מופיעה בעוצמה ולעתים באופן חמור פחות, ולעתים כלל וכלל לא? לאיזו רמה של איזון והתרפאות אמור השוטה להגיע כדי שההלכה לא תתייחס אליו כשוטה?

ראשית, חשוב להבין שההגדרה ההלכתית של שוטה שונה באופן מהותי מההגדרה הפסיכיאטרית של המונח נפגע נפש ("משוגע"). בהגדרות הפסיכיאטריות ההתייחסות היא לגורם שיוצר את הפרעה וממילא מביא את התופעות הנלוות, ועיקר הטיפול מתמקד בו. התרפאות פסיכיאטרית תתייחס התייחסות משמעותית להתגברות על הגורם ולשליטה בו. לעומת זאת, ההלכה מגדירה את השוטה על פי מעשיו - על פי הסימנים החיצוניים, וממילא ההתרפאות מבוססת על היעלמות הסימנים ושיבה להתנהגות רגילה ללא חריגות.

כך סיכם את העיקרון הרב משה מרדכי פרבשטיין שליט"א (משפטי הדעת, ירושלים תשנ"ה, פרק ה):

מושג "החלמה" בהלכה אינו מתייחס לעצם מחלת הנפש, אלא לשיבוש הדעת או ההתנהגות הנובעים מן המחלה, כלומר, לתוצאה ולא לסיבה. לפיכך הלוקה במחלת נפש שמתבטאת בשיבוש הדעת רק בזמנים מסוימים, כגון מחלה שהלוקה בה עושה מעשי שטות רק בלילה, אותו אדם ידון בלילה כשוטה וביום כשפוי, וזאת על אף שהמחלה מקננת בו אף ביום.

מכאן אנו למדים שהפרעה נפשית המופיעה ונעלמת לסירוגין, מעמידה את החולה במצב שבו בזמן שההפרעה איננה משפיעה, חלות עליו כל החובות והזכויות ההלכתיות. עיקרון זה מופיע בפוסקים הראשונים לעניין מחלת ה"גנדיפראס", בלשונם, ואליה מתכוון הרב פרבשטיין בדברו על "מחלה שהלוקה בה עושה מעשי שטות רק בלילה". זו לשונם (תשובות חכמי פרובינציה סי' נח):

הוא חולי בעל עונה ידועה ימשול עליו המקרה ההוא בלילות וביאהו דמיונו לצאת יחידי, ועם השגת האור יסורו מחשבי רעיוניו ויאור לו באור הדעת, והוי כעתים חלים עתים שוטה או כמשתתק פעם ופעם נעור ושב לאיתנו... והיינו דאמרי' אמר גונדרפוס אחדיה, ופירשו לנו רבותי' רוח אלהים רעה מבעתו בלילות ובימים ישוב לאיתנו, ויהיה בעת הבריאות כשאר אנשים לענין מצות ועולת ראייה וכל דבר.

דבר נוסף שאנו למדים מדברי הרב פרבשטיין הוא שברור למדי שכל טיפול תרופתי הנותן מענה לסימני ההתנהגות ולשיבוש הדעת של השוטה, מהווה פתרון הלכתי טוב שמחזיר את השוטה לגדרים הרגילים.

כעת שומה עלינו להשלים ולברר מהי רמת ההחלמה המצופה מהשוטה. האם כל סימני שיבוש הדעת וההתנהגות צריכים להיעלם לגמרי? מה קורה אם נשארים סימנים מסוימים מוחלשים או כמעט לא מורגשים?

הירושלמי (תרומות א, א) הגדיר שני מצבי התרפאות משיטיון: "חלים" - החלמה שאיננה מוחלטת, ו"שפוי" - החלמה מלאה ויציאה ממצב השיטיון בכל המובנים. הגמרא מביאה מחלוקת בשאלה מתי ניתן לשוטה לגרש את אשתו: לדעת שמואל אפילו כשהוא "חלים", ולדעת ריש לקיש אך ורק כשהוא שפוי - "לכשישתפה".

הרשב"א (שו"ת ח"ד סי' רא) נשאל על העניין והרחיב לענות שהמחלוקת המופיעה בירושלמי, איננה כלל ועיקר מחלוקת בבבלי, וברור שלדעת הבבלי די בהיותו "חלים":

ומסתברא דאפי' חלים בעלמא שאינו שפוי לגמרי הרי הוא כפקח כסתמא דמילתא דקאמרי כשהוא חלים הרי הוא כפקח לכל דבריו. ולא בבדיקה בלחוד בשנשתתק, אלא בשהוא חלים שהוא מדבר בעניינו ואינו קורע בגדיו ואינו לן בבית הקברות ואינו יוצא בלילה ואינו מאבד מה שנותין לו, שהם סימני שוטה כדאיתא בירושל' דגיטין ובתרומות. ואף על פי שהוא תשש ועדיין סימני חליו ניכרים בגופו שלא נתרפה לגמרי אלא כאדם המתחזק מחלייו, אפי' כן בשעת חלימתו הרי הוא כפקח בשעתו.

בשולחן ערוך (אה"ע קכא, ג) אכן פסק כך לגבי גט:

מי שהוא עתים חלים עתים שוטה, כשהוא חלים, הרי הוא כפקח לכל דבריו, ואם גירש באותה שעה גטו גט. ואפילו חלים בעלמא, שאינו שפוי לגמרי.

ממילא נמצאנו למדים ששוטה שהחלים ותסמיניו כמעט נעלמו, הרי הוא כבריא לכל דבר, וגם במצב של עתים חלים עתים שוטה. בראשונים ובאחרונים מופיעים דיונים רבים על מצבי ביניים שונים ועל תחומי דין מגוונים, אך אין כאן המקום להאריך.

ז. מעין סיכום וקריאה לפעולה

נגענו במאמר זה בהיבטים ההלכתיים של מצב השיטיון: הכרנו את המובאות ההלכתיות הבולטות ברלוונטיות שלהן בעניין השוטה בחיי החברה והקהילה, למדנו על השוטה הגמור, על השוטה לדבר אחד ועל השוטה לסירוגין - עתים חלים עתים שוטה, והבנו את היסודות הראשוניים הנוגעים לדיון ולפסיקה בנוגע לשוטה וליציאה ממצב זה.

ההבנה ההלכתית היא צעד קטן וראשון בדרך להכרה ולהזדהות אמפטית עם כל בעלי הלקויות הנפשיות - צעד שמתחיל בלימוד, ושצריך להוביל אותנו לדרך ארוכה ומלאת אור של הכלה, מתן הזדמנות שווה והתגברות על סטריאוטיפים ודעות קדומות.

יש צורך וחובה קדושה להזמין את מאותגרי הנפש אל המרחב הקהילתי, במיוחד לאור העובדה שרבים מהם חוששים לבוא בעצמם. ניתן למצוא להם מקום של כבוד בקהילה: במובן הפיזי - כיסא קבוע שאיננו מאחור או בשוליים, ובמובן המטאפורי - לשלב אותם בפעילויות ובחיי הקהילה כחברים מן המניין, לתת להם אחריות ותפקידים המתאימים למידותיהם (שכד"כ גדולות בהרבה ממה שאנחנו מדמיינים), ובעיקר לראות בהם אחים ואחיות שווי ערך ומשמעות. גם אם המעמד ההלכתי אינו נותן להם תמיד את הזכויות, הלב היהודי האוהב והחומל יכול לתת הכול, ומצווה לעשות כך.

"אדרבה, תן בלבנו שנראה כל אחד את מעלת חברנו". אמן.